

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

DIHOTOMIJA U OSLOVLJAVANJU

(Upotreba zamjenica *Vi* i *Ti* u sarajevskom regionu)

UDK 808.61/.62—0931 (497.151)

JASNA LEVINGER

Izvorni naučni rad

Primljen: 20. novembra 1989.

Filozofski fakultet Sarajevo

Prihvaćen: 29. decembra 1989.

Raznoliko i specifično upotrebno značenje kao i upotrebnu vrijednost imaju zamjenice *Vi* (skraćeno *V*) i *Ti* (skraćeno *T*), obje u drugom licu jednine, koje se koriste u oslovljavanju u mnogim, posebno evropskim jezicima. Ove zamjenice, kako navodi Levinson (1983:89), spadaju u grupu jezičkih upotreba s jakim društvenim obilježjima. To su jezičke strukture koje pokazuju socijalni identitet učesnika, socijalne odnose među njima, ili odnos jednog od učesnika prema osobi ili grupi kojoj se on obraća, a koje su istovremeno i gramatizirane.

Lični odnos učesnika u konverzaciji, koji se dalje uklapa u društvene norme, određuje, dakle, upotrebu zamjenica u oslovljavanju. »Raspored upotrebe zamenica ovisi od relativnog društvenog statusa i odnosa među komunikatorima — dakle od mejezičkog konteksta, od tipa kulture koja je u pitanju itd.«, kaže Radovanović (1979:35). Pogledajmo kako to izgleda u sarajevskoj sociokulturnoj sredini.

Da bi se ispitalo oslovljavanje u dijelu Jugoslavije o kojem u dosadašnjoj literaturi nije bilo govora, izvršeno je anketiranje u širem regionu Sarajeva. Obuhvaćen je uži centar grada, neka sela u okolini Sarajeva i gradska periferija. Ispitano je ukupno 514 ispitanika. Ispitanici su podijeljeni u dvije grupe prema polu: oznaka 1 u tabeli — ispitanici ženskog i oznaka 2 u tabeli — ispitanici muškog pola. Anketom je obuhvaćeno 240 osoba ženskog i 274 osobe muškog pola. Dalja podjela izvršena je prema hronološkom uzrastu i to: grupa 1: 10—11 godina (ukupno 156 ispitanika), grupa 2: 19—21 godina (ukupno 84 ispitanika), grupa 3: 22—23 godine (ukupno 44 ispitanika), grupa 4: 30—40 godina (ukupno 162 ispitanika) i grupa 5: od 60 godina naviše (ukupno 68 ispitanika). Prema mjestu boravka ispitanici su podijeljeni u tri grupe i to: ukupno 226 ispitanika koji žive u Sa-

rajevu¹ (grupa 1), 184 ispitanika koji žive na selu² (grupa 2) i 64 stanovnika sarajevske periferije³ (grupa 3). U podjeli na različita zanimanja glavni kriterij bio je stepen obrazovanja, te je izvršena uslovna podjela na šest grupa. Grupu 1 čine zemljoradnici (ukupno 34), grupu 2 radnici raznih profila (ukupno 118), grupa 3 uslovno je nazvana službenici, a uključuje osobe srednjeg obrazovanja (ukupno 62), grupu 4 čine osobe visoke stručne spreme (ukupno 62), grupu 5 učenici (ukupno 194) i grupu 6 studenti (ukupno 44).⁴

Obrazac anketnog lista podešen je tako da uz podatke o ispitaniku (pol, godina rođenja, mjesto stanovanja i zanimanje) obezbijedi i odgovore o shemi upotrebe zamjenica u oslovljavanju pri kontaktu sa različitim pro-

¹ U Sarajevu je ispitivanje vršeno u pojedinim pogonima fabrika preduzeća »Energoinvest«, u »Energokomercu«, u Radio-Sarajevu, u Privrednoj komori BiH, u fabrici »Vaso Miskin Crni«, u osnovnim školama »S. S. Kranjčević« i »Boriša Kovačević«, u srednjim školama »Prva gimnazija« i »Jaroslav Černi«, na Filozofskom fakultetu i Ekonomskom fakultetu, kao i u mjesnim zajednicama »Koševo« i »Džidžikovac«, gdje su ispitani penzioneri.

² Sela u kojima je vršeno ispitivanje nalaze se u okolini Sarajeva i to su: Vijaka, Krčevine, Očevija, Ivančevo, Tribija, Radoševići, Borovica, Ponikva, Rajčevac, Pogar, Dubočica, Pobilje, Lješevo, Bojnik, Čamil potok, Stupčiči, Zavrude i Bijelo Borje. Zahvaljujući pomoći nastavnika Zlatka Šoljaka ispitani su i učenici osnovnih škola i mještani navedenih sela.

³ Vogošća, Vareš, Ilidža, Hadžići, Pazarić, Lukavica, Trnovo, Pale i Hrasnica uzeti su kao periferija Sarajeva.

⁴ Za ovo anketiranje pripremljen je odgovarajući upitnik. Odabir ispitanika izvršen je prema navedenim kriterijima. Ispitivanje je vršeno na licu mjesta. Anketari su otišli u navedene institucije (radne organizacije, fabrike, prostorije mjesnih zajednica, fakultete i škole). Ispitanici su najčešće bili dovedeni u određenu prostoriju gdje su dobili uputstva za popunjavanje anketnih listića. Naglašeno im je da daju odgovore bazirane na vlastitom iskustvu, a ne na osnovu pretpostavki. Nakon pregledavanja ispunjenih listića bilo je jasno da se ove napomene svi ispitanici nisu pridržavali. Međutim, samo kod nekih se to moglo sa sigurnošću utvrditi, dok je vjerovatno određeni broj odgovora takođe dat na osnovu pretpostavki, ali se to nije moglo otkriti. Anketni listići za koje se moglo utvrditi da su popunjavani na osnovu pretpostavke nisu uzeti u obzir. Takvi su, na primjer, oni listići kategorije učenika koji su dali odgovor o oslovljavanju sina ili kćerke. Zatim se dosta insistiralo na, uslovno rečeno, spontanosti odgovora. Ispitanici su zamoljeni da ne razmišljaju previše o pojedinim odgovorima, nego da zaokruže onaj odgovor koji im se prvi učini tačan. Ukoliko su ispitanici zaokružili sva tri ponuđena odgovora za jednu kategoriju lica (bez obzira da li su to učinili zbog neodlučnosti ili neozbiljnosti), anketni list je odbačen kao neispravan. Takođe su zamoljeni da se ne dogovaraju pri ispunjavanju listića. Naglašeno im je da je anketa anonimna i objašnjeno u koje će se svrhe koristiti odgovori, što je, na neki način, uticalo na spontanost odgovora. Nastojalo se da se anketiranje obavi za što kraće vrijeme (10–15 minuta), što je takođe uticalo na neposrednost odgovora. Brzina i ozbiljnost kojom su ispitanici ispunjavali upitnik bila je različita u pojedinim sredinama. U školama je anketiranje vršeno u prisustvu nastavnika, tako da je »najneozbiljniji« pristup uočen kod mladih radnika, a najsporije davanje odgovora kod starijih osoba u mjesnim zajednicama. Nakon zaokruživanja odgovora anketni listići su prikupljeni od svih ispitanika istovremeno. Obrada podataka vršena je u kompjuterskom računskom centru »Energoinvesta«.

filima sagovornika. Izvršen je izbor 23 lica sa kojima ispitanici u visokom procentu dolaze u kontakt. Zbog ograničenog prostora anketnog lista izbor lica kojima se ispitanici obraćaju nije dovoljno širok, ali je napravljen na osnovu nekoliko kriterija koji određuju tip oslovljavanja. Rodbinske veze kao faktor koji utiče na tip oslovljavanja odredio je izbor jednog broja (7) lica. Ovdje se radi o srodnicima različitog stepena bliskosti i različite generacijske pripadnosti, na primjer roditelji, braća, svekar, djed, ujak itd. Sljedećih desetak osoba jesu oni kod kojih relativna moć i društveni status određuju način obraćanja (ljekar, šef na radnom mjestu, poštari, seljak na pijaci). Konačno, posljednjih 5 jesu osobe za koje se pretpostavlja da je generacijska pripadnost osnovni faktor koji utiče na izbor zamjenice za oslovljavanje (npr. kolega na poslu — vršnjak, saputnik u autobusu — stariji, i slično). Svi ovi faktori se, naravno, javljaju i prepliću u komunikaciji svih navedenih lica, ali se može smatrati da je jačina uticaja pojedinih faktora različita u svakoj pojedinoj grupi.

Pošto je jezičko ponašanje dio ličnosti i veoma važan element u građnji slike o sebi, svako istraživanje jezika koje izlazi izvan okvira registrovanja govora unutar svakodnevnog spontanog komuniciranja, a koje pojedinac primjećuje, neminovno ne može dati precizan uvid u istinsko, nepatvoreno jezičko ponašanje govornika. Onog časa kada on svjesno kontroliše svoje jezičko ponašanje ono se mijenja u odnosu na spontani svakodnevni govor. O ovakvim promjenama govori Labov (1981:123) i naziva ih promjenama nastalim pod uticajem »društvenog pritiska odozgo«. To su zapravo društvene ispravke pojedinih jezičkih oblika. Govor grupe višeg društvenog statusa postaje model, prestižni model prema kojem, najčešće pri svjesnoj kontroli govora, pojedinci iz grupe nižeg društvenog statusa prilagođavaju pojedine jezičke oblike, pa čak u tome i pretjeruju ispravljajući po analogiji i one oblike koji takvom ispravkom postaju pogrešni. Ovakvo jezičko ponašanje Labov (1981:179—80) naziva »hiperkorekcijom« i uz to primjećuje da »ako prestižni model grupe najvišeg statusa ne odgovara obliku koji ostale grupe upotrebljavaju u nekoj kategoriji riječi, ostale će grupe pokazati drugi tip hiperkorekcije: pomjeranje svog opreznog govora ka obliku daljem od izmijenjenog oblika koji kao cilj postavlja prestižna grupa. Ovu fazu možemo nazvati hiperkorekcijom odozgo«. Zato je neophodno naglasiti da je istraživanje putem ankete nedovoljno pouzdan metod. Ispitanici odgovarajući na pitanja kontrolišu jezičko ponašanje i prilagođavajući ga prestižnim formama mijenjaju stvarnu sliku.

Jedan, čini se, veoma drastičan i očigledan primjer za ovo jeste upotreba zamjenice V u jednini kod ispitanika iz lokacije 3 (periferija), zanimanja 1 (zemljoradnik) iz starosne grupe 4 (30—40 godina). Frekvencija upotrebe zamjenice V jeste 90,47%, što ukazuje na jaku snagu hiperkorekcije. Blizina grada, stalni kontakti sa govornicima prestižnih grupa i potreba za ugledanjem i imitiranjem dovela je ovu grupu do paradoksalno visokog stepena upotrebe zamjenice V. Dakle, govor grada, u kojem je snažna koncentracija prestižnih grupa, funkcioniše kao model za govornike ove grupe. Uz to bitna je i činjenica da se radi o ispitanicima niskog ste-

pena obrazovanja, zbog čega imaju malu mogućnost kritičkog selekcioniranja pri imitiranju prestižnih grupa. Dalje, ovo je grupa hronološkog uzrasta između 30 i 40 godina, kod koje je najočitija svjesna borba za društveni položaj. Sve ovo nudi moguće objašnjenje ovog fenomena.

Drugi primjer koji takođe ukazuje na ovu pojavu jeste upotreba zamjenice V u singularu kod govornika urbanih sredina u poređenju sa upotrebom iste zamjenice kod govornika ruralnih sredina u sarajevskoj regiji. Posmatrajući svakodnevni spontani govor, uočava se veoma rijetka upotreba ove zamjenice kod osoba iz ruralnih regiona, dok se iz rezultata ankete ovako niska frekvencija upotrebe ne vidi, što se može smatrati dokazom o prisustvu samokorekcije. Ipak, ako se uporedi frekvencija upotrebe zamjenice V u singularu kod ukupnog broja ispitanika, a zatim se uporedi frekvencija ove upotrebe u ruralnim u odnosu na urbanu sredinu, dobiveni rezultati pokazuju da postoji prilično smanjena frekvencija upotrebe V u singularu u ruralnim predjelima. Prema rezultatima ankete od ukupno anketiranih 266 lica u lokaciji 1 (urbani region Sarajeva) V je upotrebljeno 2838 puta ili 54,34%, a T 2384 puta ili 45,65%, dok su u lokaciji 2 (sela u okolini Sarajeva) ukupno 184 lica V upotrebila 1280 puta ili 40,50%, a T 1880 puta ili 59,49%.

Tabela 1.

Lokacija	Broj ispitanika	V Ukupno	V %	T Ukupno	T %
1, 2, 3	514	4773	49,74	4828	50,26
1	266	2838	54,34	2384	45,65
2	184	1280	40,50	1880	59,49
3	64	660	53,92	564	46,07

Zbog toga na osnovu rezultata ankete nije moguće donijeti čvrste i uopštene zaključke o govornom ponašanju anketiranih ispitanika, ali se mora konstatovati da oni ipak ukazuju na opštu tendenciju. Ovako dobivena slika, uz navedene ograde, ipak ukazuje na zajedničke odlike govornog ponašanja pojedinih ispitanika grupa.

Dakle, kao što je rečeno, u ruralnim predjelima postoji izraženo odsustvo zamjenice V. Zamjenica V je zamjenica književnog jezičkog izraza, jezičke kompetencije pismenih, obrazovanih ljudi, te se može smatrati da je to jedno od mogućih objašnjenja njene smanjene upotrebe u ruralnim područjima, gdje je obrazovanost niskog nivoa, a ponegdje je i relativno visok procenat nepismenosti. Ipak, prodor masovnih medija komunikacije i jednostavno kretanje na relaciji selo — grad dovelo bi do izraženije upotrebe ove zamjenice i u tim područjima da se ne radi o životu u relativno maloj društvenoj zajednici, koji je uslovio prilično izraženu bliskost među

članovima te zajednice. Moglo bi se reći da je to jedan od bitnijih uzroka smanjene upotrebe ove zamjenice. Zamjenica V, takođe, nosi u sebi jaču diferencijaciju moći među ljudima koji komuniciraju, što u ruralnoj zajednici nije toliko prisutno koliko je prisutno u hijerarhijskoj strukturi urbanog življenja. Činjenica je da smanjivanje razlika između sela i grada i sve jači uticaj medija masovne komunikacije doprinose bržem brisanju razlika između ovih oblika ponašanja u tim lokacijama. Ovaj problem naznačio je i Bugarski (1975), koji navodi da je naglo porastao uticaj elemenata koji definišu jezik grada, da je jezik grada zahvaljujući tome dobio »specifičnu urbanu fizionomiju«. Ali on takođe navodi da je »isto toliko tačno da je, s druge strane, bilo i snaga koje su vukle na suprotnu stranu. Naime, ista ona sredstva masovnog informisanja koja svoj koren imaju u gradu sve su više širila standardnu gradsku govornu i književnu reč po celoj teritoriji srpskohrvatskog jezika, dakle van granica gradskih naselja; njihova uloga u nivelisanju jezičkih razlika između grada i sela veoma je značajna. Zatim, kako izvanredno brz rast naših gradova nije rezultat prirodnog priraštaja, treba u toj činjenici videti izvor direktnog uticaja vangradskog govora na gradski. Situacija je, znači, složena i oseća se dejstvo oprečnih tendencija u jeziku: ka diferencijaciji gradskog jezika od vangradskog ili seoskog, i u isto vreme — ponekad i posredstvom istih činilaca — ka neutralizaciji razlika koje postoje između ova dva govorna tipa«. (Bugarski 1975: 211—212). Kao što se iz ovoga vidi, situacija je vrlo komplikovana, i u cilju što jasnijeg sagledavanja upotrebe zamjenica V i T pri oslovljavanju analiziramo njihovu upotrebu u uslovno nazvanim »čisto« urbanim i »čisto« ruralnim sredinama. Tako se »čisto« ruralnim ponašanjem smatra ponašanje stanovnika navedenih sela, a »čisto« urbanim ponašanje građana Sarajeva — mada se ovako razgraničenje može prihvatiti samo uslovno. Svi ostali oblici ponašanja mogu se smatrati prelaznim oblicima, oblicima koji su tek u procesu stvaranja i do te mjere su složeni da se mogu tretirati kao neprecizni svojevrstni tip »mješovitog« ponašanja. Jer, kako navodi Labov (1981), kada stanovnik ruralnih predjela stigne u grad, on otkriva da je njegov govor izložen podsmjehu, te nastupa naglo zamjenjivanje najizrazitijih ruralnih oblika govora oblicima tipičnim za gradski govor. On takođe kaže da grupe koje su u neposrednom kontaktu — kao što je često slučaj sa stanovnicima ruralnih regiona, koji po dolasku u grad žive u prigradskim periferijskim naseljima — zajednički učestvuju u procesu brzih lingvističkih promjena, što dovodi do izražene jezičke raznolikosti.

Potrebno je izvršiti analizu postojeće sheme oslovljavanja uz pretpostavku da prihvatamo činjenicu da se u ruralnim sredinama upotreba zamjenice V javlja smanjenom frekvencijom, a što potvrđuju i rezultati ankete. Pregledom anketnih listova ustanovljeno je da se na lokaciji 2 (selo), kod grupe zanimanja 1 (zemljoradnik), a starosne kategorije 5 (preko 60 godina) javlja najniža frekvencija upotrebe zamjenice V — svega 24,39%. Ovdje se radi o tipičnim predstavnicima ruralnih sredina i to onima od preko 60 godina starosti. To su mahom ispitanici najnižeg stepena obrazovanja, koji su zbog godina manje mobilni, te manje u kontaktu sa gradskom

sredinom, a istovremeno i manje skloni mijenjanju i adaptiranju vlastitog ponašanja. Zamjenica V je u srpskohrvatskom jeziku, kao što je dobro poznato, istovremeno oblik i jednine i množine drugog lica. Veoma je indikativna činjenica da seljak kojeg oslove sa V u odgovoru upotrijebi zamjenicu prvog lica množine kad govori o sebi, a oslovljava gotovo uvijek sa T. To sasvim sigurno ukazuje na specifičan status zamjenice V. Ona u ovom slučaju stvara pometnju pa čak i komunikacijske nesporazume. Nepoznavanje upotrebe ove zamjenice jedan je od sigurnih signala njenog odsustva u govornom činu pripadnika ruralne zajednice.

Na anketnom listiću postoji i pitanje kojim se pokušava odrediti broj i procenat brkanja zamjenice V i T u oslovljavanju, što može da znači nepoznavanje upotrebe ovih zamjenica. Uz pitanje A (»Jesi li ti zvao da ti ovo posudim«) i pitanje B (»Jeste li Vi zvali da Vam ovo posudim«) navedeno je, i pitanje C (»Jeste li Vi zvali da ti ovo posudim«). Pretpostavka je da se ispitanici koji zaokruže odgovor C kao varijantu koju oni koriste ne snalaze u upotrebi zamjenica za oslovljavanje, odnosno da neće primijetiti neprihvatljivost ovakve formulacije. Ovdje je, međutim, potrebno naglasiti da postoji vjerovatnoća da je previd takođe razlog što je jedan broj ispitanika zaokružio upravo ovaj odgovor. Ipak, može se reći da rezultati odgovoraju opštem obrascu ovog tipa jezičkog ponašanja na koji ukazuju podaci prikupljeni navedenom anketom. Od ukupno 514 ispitanika 73, odnosno 14,20% označilo je odgovor C kao ispravan. Slika je još indikativnija kad se rezultati posmatraju izdvojeno po lokacijama. U lokaciji 1 (uže područje grada) 9,39% i u lokaciji 3 (periferija) 9,37% ispitanika pokazuje nesnalaženje u upotrebi zamjenica za oslovljavanje, dok u lokaciji 2 (selo) taj procenat iznosi 22,83%. Selo, koje ima misku obrazovnu strukturu (što je jedan od uzroka ovakvog specifičnog jezičkog ponašanja), ovdje se javlja sa najvišim procentom brkanja zamjenica T i V. Uže područje grada i periferija, gdje su ispitanici prilično izjednačene obrazovne strukture, pokazuju gotovo identične procenat brkanja. Može se zaključiti da je jedan od osnovnih uzroka neprepoznavanja jezičke neprihvatljivosti odgovora C upravo nizak obrazovni nivo ispitanika, kao i pojava hiperkorekcije. I ovi rezultati, dakle, ukazuju na to da je potrebno uzeti u obzir nizak obrazovni nivo seoskog stanovništva pri razmatranju razloga smanjene upotrebe zamjenice V u ovim krajevima, jer, kao što je i Kocher (1967) utvrdila, škola je jedan od značajnih faktora koji navikavaju dijete na upotrebu V oblika oslovljavanja u jednini.

Kao što je već rečeno, oblik V sastavni je dio registra književnog jezika. Ušao je u srpskohrvatski jezik pod uticajem drugih evropskih jezika, mako kako je ušao i oblik *oni*,⁵ koji je prevedenica sa njemačkog jezika.

⁵ Prema *Rječniku JAZU* (1973) Vi pluralis maiesteticus obligatno se javlja u književnom srpskohrvatskom jeziku. Uz Vi pluralis maiesteticus javlja se i *oni*, u hrvatskom-kajkavskom, kao oblik za jednu osobu gospodskog položaja i to je prevedenica od njemačkog *Sie* iz 16. vijeka.

Dakle, zamjenica V je preko književnog jezika postala dio jezičkog registra obrazovanih ljudi, da bi se vremenom upotreba sve više širila. No, i danas rasprostranjenost upotrebe zamjenice V ponešto ovisi o stepenu obrazovanosti govornika. Rezultati ankete pokazuju da ispitanici iz kategorije zanimanja 4 (visoke stručne sprema), svih starosnih kategorija i sa svih lokacija upotrebljavaju V 750 puta, a T 626 puta, dok ispitanici iz kategorije zanimanja 1 (zemljoradnik) što podrazumijeva nizak stepen obrazovanja, takođe svih starosnih kategorija i sa svih lokacija upotrebljava V 258 puta u odnosu na T, koje upotrebljavaju 352 puta. Kad se uzme u obzir samokorekcija kao jak faktor koji iskrivljuje sliku pravog stanja, ipak se mora zaključiti da stepen obrazovanosti govornika nije toliko presudan faktor u određivanju zamjenice za oslovljavanje koliko bi se moglo pretpostaviti. Ako uz ovo prihvatimo i pretpostavku da upotreba V podrazumijeva odsustvo bliskosti među sagovornicima i izraženu razliku u moći među njima, onda se teza koju smo ranije spomenuli može uzeti ozbiljnije u razmatranje. Naime, život na selu ima svoje veoma specifične oblike i zakone. Uslovno govoreći, on se može porediti sa životom proširene porodice. Članovi te zajednice veoma su bliski, način života podrazumijeva mnoštvo neposrednih kontakata, prilično dobro međusobno poznavanje, a samim tim i visok stepen bliskosti. A visok stepen bliskosti, kao što smo vidjeli, uslovljava recipročnu upotrebu zamjenice T u oslovljavanju. Iako postoji razlika u starosti, što je vrlo često smetnja za postizanje bliskosti (izvan porodice), i što može da podrazumijeva i razliku u moći među sagovornicima, ona u ovoj sredini, kao i u porodici, vrlo često biva zanemarena. Bliskost je, čini se, faktor koji u ovom slučaju jače određuje upotrebu, isto kao i u porodici, gdje unuk, bez obzira na bitnu razliku u godinama, svog djeda oslovljava sa T (vidi tabelu 2a) i biva isto tako oslovljen (mada ima izuzetaka i u ovom tipu ponašanja). Iako je selo najčešće patrijarhalnog ustrojstva, što neminovno podrazumijeva i razlike u stepenu moći pojedinih članova, izgleda da moć u ovom slučaju nije dovoljno jak faktor koji utiče na izbor zamjenice. I najugledniji pripadnik ruralne zajednice prihvata recipročnu upotrebu T. Upotreba zamjenice V ovdje nema funkciju izražavanja poštovanja. Poštovanje se izražava na niz drugih načina, koji, naravno, uključuju i jezička i nejezička sredstva. Čini se da struktura sela, bez obzira na razlike u statusu pojedinih članova, ipak predstavlja homogenu cjelinu u kojoj pojedini članovi imaju manje-više jednak status. Možda bi se jedno od objašnjenja moglo naći i u činjenici da su, bez obzira na razlike u statusu, svi pripadnici ove zajednice članovi istog društvenog staleža. Ako prihvatimo da postoji visok stepen bliskosti među pojedinim pripadnicima ovog istog društvenog staleža, onda je shvatljiva izražena upotreba T pri oslovljavanju.

Schema oslovljavanja u urbanoj sredini daleko je komplikovanija. Iako postoje regionalne razlike, moguće je definisati neke opšte tendencije. Oslovljavanje u urbanoj sredini u srpskohrvatskom jezičkom području pod-

razumijeva zamjenicu T kao zamjenicu naklonosti i bliskosti,⁶ dok je V zamjenica poštovanja, formalnosti i distanciranosti. Ovako najšire gledano upotreba zamjenica T i V u srpskohrvatskom jeziku uklapa se u najopštiju definiciju koju daju Brown i Gilman (1973: 258—59).

Prvo ćemo razmatrati upotrebu zamjenice V. Ovu zamjenicu veoma različito upotrebljavaju pripadnici različitih generacija. Ovdje je potrebno definisati pojam generacije, što uključuje neke utvrđene prelomne životne trenutke. Završetak osnovnog školovanja opšte je prihvaćen kao prestanak djetinjstva, potom nastupa period adolescencije, odnosno mladosti, nakon čega se čovjek smatra zrelom, odraslom osobom. Period mladosti najčešće prestaje punoljetstvom. Za ljude koji nastavljaju školovanje na univerzitetu mladost traje do završetka studija, ili do trenutka zapošljavanja (što ponekad znači i nešto duži period). Kod onih koji se dalje ne školuju ta granica ponešto varira. Prihvatanje manifestacija mladalačkog ponašanja nije određeno samo godinama nego i statusom (student, zaposlen, u braku i sl.), no ipak se mladim čovjekom smatra, prema nekim jugoslovenskim sociološkim istraživanjima, osoba stara od 15 do 27 godina (sa varijacijama od dvije godine naviše ili namanje). Ako tako odredimo granice djetinjstvo — mladost — odrastao čovjek, onda možemo dalje da pratimo upotrebu zamjenica u oslovljavanju s obzirom na razlike među generacijama. Mlađi ljudi rjeđe upotrebljavaju zamjenicu V. Zapravo ne upotrebljavaju je gotovo nikada kad se obraćaju vršnjacima. Među mladima ova zamjenica prije svega znači formalnost. Učenici će je upotrebljavati isključivo u obraćanju starijima, dok će je studenti ponekad, mada rijetko, upotrijebiti kad se obraćaju vršnjacima.

Izgleda da upotreba među mladima slijedi prilično čvrstu shemu u kojoj starost igra veoma važnu ulogu. Starijoj osobi se ukazuje poštovanje i time što se oslovljava sa V. Stariju osobu predstavlja svako ko se ne može smatrati vršnjakom (razlika od oko deset godina). Odstupanje od ove sheme nalazimo samo u okviru porodice (mada ne uvijek). Tu je bliskost faktor koji je jači od faktora poštovanja i zato i mlađi i stariji članovi porodice upotrebljavaju recipročno T. Ovdje, naravno, treba odrediti šta se podrazumijeva pod članom porodice. To se prije svega odnosi na članove najuže porodice (roditelji i njihovi roditelji, braća i sestre, supružnici), ali i članove šire porodice ukoliko s njima postoji visok stepen bliskosti (ujaci, tetke, stričevi i sl.).

Iz uvida u literaturu može se zaključiti da u nekim zemljama postoji tendencija da nastavnike na univerzitetu, pa i u gimnaziji učenici i studenti oslovljavaju sa T. Na srpskohrvatskom jezičkom području ta se tendencija, izgleda, ne javlja. Učenici i studenti oslovljavaju nastavnike sa V, što dokazuje i anketa obavljena u sarajevskoj regiji. Iz rezultata ankete vidi se da od ukupno 240 ispitanika 224 oslovljava učitelja/nastavnika sa V,

⁶ Bliskost kao kategorija nije samo rezultat prisnih odnosa nego podrazumijeva i učestalost susreta.

odnosno prema frekvenciji upotrebe V ova kategorija je prva na rang-listi sa 97,39% javljanja. Ovo je V poštovanja i formalnosti. Tu se radi o ne-recipročnom V/T, osim na univerzitetu, gdje je češća recipročna upotreba V. Univerzitetski uzrast studenata bi se uslovno mogao nazvati međufazom,

Rezultati ankete ukazuju na ovu vrstu ponašanja:

Star. grupa	Broj anket.	Broj V	Proc. V	Grupa kojoj se obraća sa V	Broj V	Rang V
1 i 2	240	2130	53,62			
				učitelj /nastavnik	224	1
				ljekar	222	2
				medicinska sestra	214	3
				servirka u bolnici	208	4
				mesar	192	5
				konobar	190	6
				seljak na pijaci	190	7
				saputnik u autobusu — stariji	188	8
				poštar	172	9
				*kolega na poslu — stariji	80	10
				ujak /strina	54	11
				saputnik u autobusu — mladi	44	12
				saputnik u autobusu — vršnjak	38	13
				snaha /zet	24	14
				*kolega na poslu — vršnjak	22	15
				majka /otac	20	16
				djed /baba	20	17
				*kolega na poslu — mladi	20	18
				brat /sestra	8	19

Tabela 2a.

Rezultati upotrebe zamjenice V kod starosnih grupa 1 i 2

* »Kolega na poslu« jeste kategorija koja u ovom slučaju znači kolega u školi ili na fakultetu. To je usmeno objašnjeno ispitanicima. No, iako im je naglašeno da »stariji« uključuje samo osobe starije najmanje 10 godina, ispitanici koji u školi ili na fakultetu nemaju kolege s takvom razlikom u godinama u anketi su dali odgovore i za ovu kategoriju. Pored napomene da se anketa ispunjava isključivo na osnovu ličnog iskustva, ispitanici su ipak uključili i odgovore koji podrazumijevaju pretpostavljeno ili očekivano ponašanje. Zato je kategorija »kolega na poslu« u slučaju ovih starosnih grupa nepouzdan pokazatelj.

Star. grupa	Broj anket.	Broj T	Proc. T	Grupa kojoj se obraća sa T	Broj T	Rang T
1 i 2	240	1842	46,37			
				brat / sestra	226	1
				majka / otac	218	2
				djed / baba	210	3
				saputnik u autobusu — vršnjak	198	4
				saputnik u autobusu — mlađi	186	5
				ujak / strina	168	6
				*kolega na poslu — mlađi	108	7
				*kolega na poslu — vršnjak	106	8
				snaha / zet	96	9
				poštar	60	10
				konobar	44	11
				mesar	42	12
				*kolega na poslu — stariji	42	13
				saputnik u autobusu — stariji	42	14
				seljak na pijaci	40	15
				servirka u bolnici	24	16
				medicinska sestra	14	17
				ljekar	12	18
				učitelj / nastavnik	6	19

Tabela 2b.

Rezultati upotrebe zamjenice T kod starosnih grupa 1 i 2

prelazom od ponašanja mladih ka ponašanju odraslih. Ovo se, naravno, očituje i u oslovljavanju. Među studentima na univerzitetu, iako je još živa recipročna upotreba vršnjačkog T, već se javlja i upotreba recipročnog V. No, recipročno V među studentima dosta je rijetko i može se gotovo zanemariti. Iako su rezultati za ovu kategoriju (oslovljavanja kolega) u anketi prilično nepouzdati, kao što je ranije naglašeno, ipak se iz tabele 2a vidi da je na rang-listi u oslovljavanju zamjenicom V »kolega na poslu — vršnjak« rangiran pri kraju (15. mjesto od ukupno 19 mjesta) i to odmah ispred uže porodice (frekvencija od 17,18%).

Tipično oslovljavanje mladih je, dakle, sa vršnjacima recipročno T, a sa starijima nerekipročno V/T. V među mladima gotovo nikada ne podrazumijeva odsustvo bliskosti, nego podrazumijeva uglavnom poštovanje i formalnost. Zbog toga će mladi nepoznatog vršnjaka osloviti sa T. Iz tabele 2b vidi se da je »sapatnik u autobusu — vršnjak«, dakle nepoznati vršnjak, po frekvenciji upotrebe zamjenice T pri oslovljavanju na 4. mjestu (frekvencija od 83,90%), odnosno odmah iza članova uže porodice. Mladi će i poznatu i nepoznatu stariju osobu gotovo uvijek osloviti sa V. U anketi su zato navedeni »sapatnik u autobusu — stariji«, koji podrazumijeva stariju nepoznatu osobu, i »poštar«, dakle uslovno rečeno za našu kulturu to je poznata starija osoba, i na osnovu odgovora vidi se da je prema rang-u i frekvenciji oslovljavanja sa V starija nepoznata osoba na 8. (od ukupno 19 mjesta), sa frekvencijom od 81,74%, dok je starija poznata osoba na 9. mjestu sa frekvencijom od 74,14%. Ovdje treba naglasiti da i lica koja su na rang-listi ispred ovih takođe predstavljaju starije, najvjerovatnije nepoznate osobe. Kao što se iz tabele 2a vidi, tu su ljekar, medicinska sestra, servirka u bolnici, mesar, konobar i seljak na pijaci. Dakle, radi se o najčešće nepoznatim i skoro sasvim sigurno starijim osobama, ali faktor koji uz generacijsku pripadnost i bliskost utiče na tip oslovljavanja u ovim slučajevima jeste status i relativna moć. Zbog toga se »sapatnik u autobusu« i »poštar« mogu uzeti kao predstavnici grupe kod koje generacijska pripadnost i bliskost utiču na oslovljavanje, a ovi ostali, iako takođe ukazuju na ovaj tip ponašanja, ipak su istovremeno i pod jakim uticajem faktora nazvanih »status« i »relativna moć«. Odstupanje od ove upotrebe javlja se onda kada mladi namjerno žele starijoj osobi da ukažu na nepoštovanje. U prepirci sa starijom nepoznatom osobom (u radnji, u autobusu) mladi će upotrijebiti zamjenicu T, što je jedan od dosta efikasnih načina vrijeđanja.

Kao što je već rečeno, upotreba V kod mladih najčešće znači nerekipročno V/T. Ovakva shema ponašanja inače je u većini slučajeva bazirana na razlici u moći. Specifičnost nerekipročnog V/T kod mladih leži u tome što T upućeno mladome ne podrazumijeva element+ distanca — poštovanje, što je čest slučaj nerekipročnog oslovljavanja kod odraslih. Odrasli oslovljavaju mlade sa T prvenstveno zbog razlike u godinama. Međutim, generacijska pripadnost je dosta jak faktor i kod starijih, te se na osnovu ankete vidi da starosne grupe 1 i 2, kao i starosne grupe 4 i 5 kategoriju »sapatnik u autobusu — stariji« oslovljavaju sa V visokom frekvencijom javlja-

nja. Starosne kategorije 1 i 2 »sapatnika u autobusu — starijeg« oslovljavaju sa V procentom od 81,74% (po rang-u na 8. mjestu), a starosne grupe 4 i 5 procentom od 63,64% (po rang-u na 7. mjestu). No, ovdje treba obratiti pažnju na još jedan podatak. Kategoriji »sapatnik u autobusu — vršnjak« sa V se obraća svega 16,10% ispitanika iz grupe 1 i 2, dok je kod starosnih grupa 4 i 5 ovaj procenat 33,04%, što dokazuje da kod grupe 4 i 5 generacijska pripadnost kao determinirajući faktor nije toliko jaka. Naime, zbog činjenice da »sapatnik u autobusu« podrazumijeva osobu sa kojom ne postoji bliskost, a status i relativna moć nisu vidljivi može se konstatovati da je odsustvo bliskosti takođe prilično jak faktor u određivanju upotrebe zamjenice u oslovljavanju kod starosnih grupa 4 i 5. No, kod ovih starosnih grupa (4 i 5) i relativna moć i status bitno utiču na izbor zamjenice, što kod mladih dolazi nešto manje do izražaja. Ovu konstataciju može da potvrdi činjenica da iako je po rang-u kategorija »sapatnik u autobusu — stariji« kod obje skupine starosnih grupa blizu, ipak procentualne vrijednosti frekvencija pokazuju da stariji rjeđe ovu kategoriju oslovljavaju sa V. (Procenat kod starosnih grupa 1 i 2 je 81,74%, a kod starosnih grupa 4 i 5 je 63,64%.) Ali anketa istovremeno pruža dokaze da su relativna moć i status takođe jaki faktori izbora zamjenice za oslovljavanje i kod mladih, jer je učitelj/nastavnik, koji je kod mladih najizrazitiji predstavnik grupe koju odlikuje jako prisustvo relativne moći i statusa, na prvom mjestu po rang-u sa frekvencijom od 97,39%. Zanimljivo je uporediti ovaj procenat sa procentom od 94,59%, kolika je frekvencija grupa 4 i 5 kod oslovljavanja ljekara (prvi na rang-listi), kategorije koju najjače odlikuju relativna moć i status. (Ljekar se kod grupa 1 i 2 javlja sa 94,87%) Potrebno je ovdje analizirati i kategoriju »seljak na pijaci«, koja za starosnu grupu 1 i 2 prije svega podrazumijeva razliku u godinama, i najvjerovatnije odsustvo relativne moći i statusa, dok kod starosnih grupa 4 i 5 podrazumijeva odsustvo relativne moći i statusa i najvjerovatnije ne uključuje razliku u godinama. Ova kategorija se kod starosnih grupa 1 i 2 javlja frekvencijom od 82,60% oslovljavanja sa V, a kod starosnih grupa 4 i 5 sa 60%. Dakle, prisustvo relativne moći i statusa kod mladih daju visoku frekvenciju javljanja oslovljavanja zamjenicom V (97,49%), ali i razlika u godinama uz odsustvo relativne moći i statusa takođe ima relativno visoku frekvenciju (82,60%). Kod starijih, međutim, prisustvo razlike u relativnoj moći i statusu pokazuje visoku frekvenciju oslovljavanja sa V (94,59%), dok odsustvo relativne moći i statusa uslovljava bitno nižu frekvenciju oslovljavanja sa V (60%). Ovo se jasno vidi poređenjem rezultata prikazanih na tabelama 2a i 2b i 3a i 3b.

Star. grupa	Broj anket.	Broj V	Proc. V	Grupa kojoj se obraća sa V	Broj V	Rang V
4 i 5	230	2206	46,61			
1	182			ljekar	210	1
2	192			medicinska sestra	198	2
3	188			učitelj / nastavnik	194	3
4	178			servinka u bolnici	188	4
5	178			šef na radnom mjestu	146	5
6	174			saputnik u autobusu — stariji	140	6
7	174			poštar	140	7
8	164			mesar	136	8
9	164			konobar	126	9
10	164			seljak na pijaci	120	10
11	144			kolega na poslu — stariji	94	11
12	110			potčinjeni službenik	88	12
13	88			svekar / punica	82	13
14	88			saputnik u autobusu — vršnjak	76	14
15	88			saputnik u autobusu — mlađi	64	15
16	88			ujak / strina	58	16
17	88			djed / baba	34	17
18	88			kolega na poslu — mlađi	30	18
19	88			kolega na poslu — vršnjak	26	19
20	88			majka / otac	22	20
21	88			snaha / zet	22	21
22	88			brat / sestra	6	22
23	88			sin / kćerka	6	23

Tabela 3a

Rezultati upotrebe zamjenice V kod starosnih grupa 4 i 5

Star. grupa	Broj anket.	Broj T	Proc. T	Grupa kojoj se obraća sa T	Broj T	Rang T
4 i 5	230	2526	53,38			
				brat / sestra	214	1
				sin / kćerka	192	2
				snaha / zet	186	3
				majka / otac	178	4
				kolega na poslu — vršnjak	178	5
				kolega na poslu mlađi	174	6
				saputnik u autobusu — mlađi	166	7
				saputnik u autobusu — vršnjak	154	8
				ujak / strina	140	9
				djed / baba	134	10
				kolega na poslu — stariji	110	11
				konobar	96	12
				svekar / punica	92	13
				mesar	88	14
				poštar	80	15
				seljak na pijaci	80	16
				saputnik u autobusu — stariji	80	17
				potčinjeni službenik	64	18
				servirka u bolnici	36	19
				šef na radnom mjestu	34	20
				medicinska sestra	22	21
				učitelj / nastavnik	16	22
				ljekar	12	23

Tabela 3b

Rezultati upotrebe zamjenice T kod starosnih grupa 4 i 5

Upotreba zamjenice V kod odraslih je, kao što se vidi iz prethodnoga, nešto kompleksnija. Za razliku od mladih najtipičnija upotreba kod odraslih je upotreba recipročnog V. Naravno, i recipročno T kao i nerekipročno V/T česti su oblici oslovljavanja. Sljedeća shema pokazuje faktore koji utiču na upotrebu ovih zamjenica:

V		T	
—bliskost	+formalnost	±bliskost	—formalnost
—bliskost	+distanca	+bliskost	—distanca
±bliskost	+poštovanje	+bliskost	+poštovanje

Tabela 4

Na osnovu istraživanja i sheme vidi se da upotreba zamjenice V kod odraslih najčešće znači odsustvo bliskosti. Zanimljive podatke pruža tabela 3a ranga oslovljavanja sa V kod starosnih grupa 4 i 5 (od 30 godina naviše). Prvih pet mjesta po rangu zauzimaju ljekar, medicinska sestra, učitelj/nastavnik, servirka u bolnici i šef na radnom mjestu. Gotovo sa sigurnošću može se tvrditi da se radi o upotrebi zamjenice V po shemi ±bliskost i +poštovanje. Ovdje »poštovanje« treba uzeti kao osnovnu kategoriju koja istovremeno znači i jaku zastupljenost moći pa čak i izvjesnu dozu »strahopoštovanja«. Na osnovu ankete dalje se može utvrditi da kategorija ±bliskost i +formalnost, i kategorija ±bliskost i +distanca nisu čvrsto razgraničene. Sljedećih pet mjesta zauzimaju saputnik u autobusu — stariji, poštar, mesar, konobar i seljak na pijaci. Ovdje se očigledno radi o faktoru ±bliskost, dok se stepen zastupljenosti kategorija +formalnost i +distanca prepliću, ili čak dopunjavaju. Jedini faktor o kojem ovdje nije bilo riječi a koji se kao dodatni javlja jeste generacijska razlika, koja uz već spomenute djeluje pri određivanju oslovljavanja upućenog licu nazvanom »saputnik u autobusu — stariji«. Prisustvo ovog faktora objašnjava njegovo relativno visoko mjesto na rang-listi, neposredno iza »šefa na radnom mjestu«. No, da faktor godina nije presudno jak, dokazuju mjesta na rang-listi oslovljavanja lica označenih kao »vršnjaci« ili »mlađi«. I »saputnik u autobusu — vršnjak« i »mlađi«, i »kolega na poslu — vršnjak« i »mlađi« po rangu su neposredno jedan pored drugoga. »Saputnik u autobusu — vršnjak i mlađi«, međutim, kao kategorija koja nosi obilježje —bliskost zauzima 14. i 15. mjesto, dok »kolega na poslu — mlađi i vršnjak« u oslovljavanju sa V zauzima tek 18. i 19. mjesto (od ukupno 23 mjesta). Naime, upravo zbog određenja +bliskost svega 14,70% ispitanika oslovljava sa V »kolegu na poslu — mlađeg« i 12,75% »kolegu na poslu — vršnjaka«. Godine ipak nešto znatnije utiču na tip oslovljavanja onda kada se radi o licima određenim faktorom »stariji«. »Saputnika u autobusu — starijeg« sa V oslovljava 63,64%, dok »saputnika u autobusu — vršnjaka i mlađeg« oslovljava 33,04%, odnosno 27,82% ispitanika. Sličan odnos pokazuju i lica navedena kao »kolega na poslu — stariji« (46,08%) u odnosu na lica nazvana »kolega na poslu — mlađi i vršnjak« (sa 14,70%, odnosno 12,75% oslovljavanja sa V). Ostali

faktori, kao što je već rečeno, u ovim slučajevima bitno određuju tip oslovljavanja, te se »sapatnik u autobusu« usljed prisustva faktora — bliskost i +distanca, odnosno +formalnost javlja sa procentom oslovljavanja sa V od 63,64%, dok se kolega na poslu označen faktorima +bliskost i ±distanca, odnosno ±formalnost javlja sa nižim procentom oslovljavanja sa V od 46,08%. Recipročno V biće upotrijebljeno ako se učesnici u konverzaciji ne poznaju ili se slabo poznaju, a njihov odnos je formalan. Recipročno V u nekim slučajevima biće upotrijebljeno i ako se sagovornici međusobno poštuju bez obzira da li su bliski ili ne. Naravno, ponekad će stepen bliskosti i pored poštovanja dovesti do upotrebe recipročnog T. Recipročno V biće upotrijebljeno onda kada sagovornici nemaju odnos bliskosti i žele da održe distancu. Bliskost se najčešće ne veže uz oslovljavanje sa V, no, kao što se vidi u slučaju izraženog svojstva poštovanja, sagovornici mogu da budu bliski a da se ipak oslovljavaju sa V. Kategorija »šef na radnom mjestu« često je određena faktorom +bliskost, ali je ipak visoko na rang-listi oslovljavanja sa V.

Ostali faktori koji utiču na izbor zamjenice jesu formalnost, distanca i poštovanje. Formalnost je faktor koji na nivou moći ne podrazumijeva razlike. Međutim, poštovanje i distanca mogu ali i ne moraju biti recipročni, što dalje znači da mogu da obuhvataju različite nivoe moći. Kod odnosa nejednakih nivoa moći moćniji je onaj koji bira zamjenicu kojom će oslovljavati. V može da podrazumijeva distancu i poštovanje, te su kao odgovor T i V mogući. Kod uspostavljanja distance onaj oslovljeni sa V će, i ako odgovori sa T, nakon upornog sagovornikovog V morati i sam da pređe na oslovljavanje sa V, što ukazuje na prihvatanje distance. Ako je u pitanju odnos poštovanja, moguće je i recipročno V i nerecipročno V/T, što dalje znači da recipročno V govori o jednakom stepenu moći/poštovanja, odnosno nerecipročno V/T da je stepen moći/poštovanja u odnosu sagovornika različit.

O upotrebi zamjenice T već je bilo govora. Recipročno T među mladima je, kao što je već rečeno, veoma rasprostranjeno, te se vršnjaci bez obzira na bliskost međusobno oslovljavaju sa T. Rezultati ankete potvrđuju ovu tvrdnju. Ako se na tabeli 2b pogleda kategorija lica označena kao »sapatnik u autobusu«, vidi se da se »sapatnik u autobusu — vršnjak« javlja sa frekvencijom oslovljavanja sa T od 83,90%. Mladi i »sapatnika u autobusu — mlađeg« oslovljavaju sa T relativno visokom frekvencijom od 80,87%, ali starijeg »sapatnika« tako oslovljavaju frekvencijom od svega 18,26%. Ovo dokazuje da je generacijska pripadnost kod mladih veoma bitan faktor koji određuje tip oslovljavanja.

Djeca predškolskog uzrasta, primjećuje se, isključivo upotrebljavaju zamjenicu T, o čemu govore i Žibreg i Savić (1982). Tek odgojem roditelji navikavaju djecu na upotrebu zamjenice V. Kriteriji po kojima djeca počinju da upotrebljavaju V jesu kriteriji koje su nametnuli odrasli (roditelji, vaspitači). Ova upotreba V podrazumijeva formalnost i poštovanje, dok je T rezervisano samo za bliske osobe i vršnjake. Kasnije dijete počinje sa-

mo da vrši selekciju upotrebe V i T, ali je faktor formalnosti i poštovanja još uvijek veoma jak i nalaže prilično čestu upotrebu V.

Kod odraslih, za razliku od djece, upotreba T ima specifičan oblik. Analiza tabele 3b ukazuje na tendenciju upotrebe zamjenice T prema shemi na tabeli 4. Prvih deset mjesta na rang-listi zauzimaju, kao što se vidi, osobe kod kojih su faktori koji određuju upotrebu zamjenice T u oslovljavanju: $\pm$ bliskost, —distanca i —formalnost. Naime, šest od ovih deset lica spadaju u krug porodice, što gotovo uvijek znači relativno visok stepen bliskosti, a odsustvo formalnosti i distance. No, ono što je zanimljivo na ovoj tabeli (kao i na tabeli 3a) jesu kategorije lica nazvane »kolega na poslu« i »saputnik u autobusu«. Prema frekvenciji oslovljavanja sa T oni se javljaju odmah iza kategorije »majka/otac«, a prije kategorije »ujak/strina«. Ovo je, kako je konstatovano i u obradi upotrebe zamjenice V, dokaz da su godine starosti ipak značajan faktor u određivanju oslovljavanja. Bitno je primijetiti da se ovdje radi o licima naznačenim bližom odrednicom »vršnjak« ili »mlađi«, dok su ista lica označena odrednicom »stariji« drugačije raspoređena na rang-listi. »Kolega na poslu — stariji« na 11. je mjestu prema rang-listi oslovljavanja sa T (tabela 3b), a »saputnik u autobusu — stariji« na 17. Razlika je uzrokovana određenjem $\pm$ bliskost u slučaju »kolege«, odnosno —bliskost u slučaju »saputnika«. Dakle, može se zaključiti da je određenje »bliskost« među najjačim faktorima u uslovljavanju tipa oslovljavanja, ali da uz navedene faktore na tabeli 4 treba uzeti u obzir i generacijsku pripadnost (godine starosti) kao značajnu odrednicu.

Recipročno T ukazuje na to da su dvije osobe veoma bliske (porodica, prijatelji), da među njima može, ali i ne mora biti izraženo poštovanje, da su odnosi prilično neformalni. Recipročno T pokazuje takođe da ne postoji tendencija uspostavljanja distance u odnosima.

Zanimljivo je da se sa T često oslovljava i stanovnik ruralnih predjela. Rezultati ankete ne pokazuju ovu tendenciju, ali na osnovu neposrednog posmatranja govornog ponašanja stanovnika ovih regiona usuđujemo se tvrditi da samokontrola i hiperkorekcija veoma jako djeluju na odgovore u ovom slučaju. Zato postoji i očigledno sociokulturno objašnjenje. Oslovljavanje sa T nepoznate osobe, vršnjaka ili starijega (što je ovdje najčešći slučaj) smatra se društveno nepoželjnim. Ono ukazuje na distanciranje i demonstrativno superioran stav prema onome koji se tako oslovljava, a to prema društvenim kodeksima nije prihvatljivo ponašanje. Zbog toga se javlja potreba da se ovako ponašanje prikrije, i time se može objasniti razlika između rezultata ankete u kojoj ispitanici sami navode oblike svog ponašanja i spontanog ponašanja koje se može uočiti svakodnevnim posmatranjem. Međutim, najčešći razlog oslovljavanja sa T stanovnika ruralnih predjela nije samo potreba za pokazivanjem superiornosti, distance i formalnosti ponekad nego mnogo češće potreba da se izbjegnu komunikacijski nesporazumi. Govorno ponašanje prilagođava se očekivanjima, jer upotreba zamjenice V u ruralnim regionima nije široko rasprostranjena, te V upotrijebljeno pri oslovljavanju ima najčešće značenje plurala. T je tip oslov-

ljavanja koji se očekuje onda kada se radi o obliku singulara. U ovom slučaju očekuje se recipročna upotreba T, jer nerekipročna upotreba T/V, ako ne izazove zabunu, onda jasno ukazuje na nejednaku moć i status sagovornika. Ona je, zapravo, u mnogim situacijama zgodno sredstvo za pokazivanje takve nejednakosti.

Govornici vrlo često pribjegavaju upotrebi nerekipročnog T/V sa ovom specifičnom funkcijom, tj. da bi svjesno ili nesvjesno prenijeli određenu poruku. Govornik koji očekuje oslovljavanje sa V a uzvraća sa T pokazuje da se smatra superiornim, da sebi pripisuje viši status i veću moć, dok sagovorniku (oslovljenom sa T) saopštava da ga smatra inferiornim, nižeg statusa, manje moći, ili čak pokazuje izvjesnu dozu prezira prema njemu. Ova čvrsto određena shema ponašanja zahtijeva da superiorni započne oslovljavanje sagovornika sa T, da upotrebljava isključivo T, ali pri tom ne dozvoljava da mu se uzvрати istom zamjenicom.

Uza sve navedeno, rezultati ankete ukazuju na još jednu zanimljivu pojavu. Od ukupno 240 ispitanika pola 1 (ženski) V upotrebljava 54,39%, a T 45,60%, dok od ukupno 274 anketiranih ispitanika pola 2 (muški) V upotrebljava 45,66%, a T 54,33%. Kao što se vidi, radi se o procentima koji su gotovo identični u obrnutoj srazmjeri. Podatak da žene nešto rjeđe upotrebljavaju T najvjerojatnije se može objasniti činjenicom da su žene manje spremne da uspostave odnos bliskosti, češće imaju potrebu da sagovornika (i to najčešće onog suprotnog pola) drže na distanci i sklonije su formalnom ponašanju. Iako ovaj podatak nije ni pretjerano bitan za opštu shemu oslovljavanja niti je dovoljno analiziran, on je ipak zanimljiv kao pojava u oslovljavanju, što je jedan od aspekata govornog ponašanja ovih ispitanika.

Očigledno je da oslovljavanje, odnosno izbor zamjenice ukazuje na kompleksne odnose među pojedincima koji učestvuju u razgovoru. Utvrđivanje određenih shema oslovljavanja ili odstupanja od njih veoma je značajno za analizu govornog čina, značajno za utvrđivanje upotrebnog značenja, značenja koje je izvan utvrđenih i pravolinijskih semantičkih odlika što ih svaka od ovih zamjenica nosi. Upotreba određene zamjenice u određenom trenutku znači mnogo više od pukog šablona oslovljavanja. Sljedeće anegdote mogu dobro da ilustruju ovako kompleksno značenje:

Primjer 1:

- 1) A: Izvinite, molim Vas...
- 2) B: Izvolite?
- 3) A: Stavi ovu čašu na sto.

Da bi se shvatio smisao ovog kratkog dijaloga, potrebno je opisati i analizirati situaciju. Na prijemu u jednoj ustanovi dvoje ljudi stoje jedan pored drugoga leđima okrenuti. A se obraća B oslovljavajući ga sa V, jer pretpostavlja da su kolege, da su istog nivoa moći, ali da ne postoji faktor bliskosti (iskaz 1 i 2). Nakon što se pogledaju, A na osnovu izgleda B

zaključuje da između njih nema bliskosti, da imaju različit društveni status i, dalje, da je superiornost A očigledna, te odmah pri sljedećem koraku prelazi na oslovljavanje sa T (iskaz 3), pokazujući time osobi B da nemaju jednak nivo moći.

I sljedeća anegdota pokazuje kako upotreba zamjenice odražava stav jednog govornika prema drugome.

Primjer 2:

- 1) A: Izvolite.
- 2) B: Molim Vas jednu mjenicu.
- 3) A: Za koji iznos kredita Vam treba mjenica?
- 4) B: Pet hiljada konvertibilnih dinara.
- 5) A: Mjenica ti je dva konvertibilna dinara. Trebaš li još nešto?

Govornik B došao je da kupi mjenicu. Prodavač, govornik A, počinje konverzaciju oslovljavanjem sa V (protokol obraćanja nepoznatoj osobi). Pošto govornik B zatraži mjenicu za iznos kredita koji se govorniku A učini nedostojno malim, on prelazi na oslovljavanje sa T. Time pokazuje da smatra da, iako se radi o nepoznatoj osobi, ipak treba pokazati da ta osoba nije vrijedna poštovanja, da je u odnosu na njega inferiorna.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju samo na opštu tendenciju, te se ne može govoriti o prihvaćenoj jedinstvenoj shemi oslovljavanja čak ni na ovom relativno malom području. Razlozi su očigledni. Faktori koji utiču na tip oslovljavanja brojni su i veoma kompleksni. Regionalne razlike vrlo su bitne, te samim tim mjesto boravka i mjesto porijekla govornika utiču na ovaj vid jezičkog ponašanja. Individualne razlike, razlike u temperamentu i prirodi pojedinca takođe nisu zanemarljive. Na izbor zamjenice u oslovljavanju djeluju i društvena sredina, društveni kodeksi ponašanja, hijerarhija vrijednosti, kao i ustrojstvo makro- i mikrosredine. Sve ovo neminovno dovodi do izuzetne šarolikosti u jezičkom ponašanju uopšte, pa tako i u ovom njegovom aspektu. Ipak, na osnovu navedenog stiče se slika o upotrebnom značenju zamjenice za oslovljavanje.

BIBLIOGRAFIJA

1. Brown, Roger & Gilman, Albert, 1973, »The Pronouns of Power and Solidarity«, u Giglioli, P. P. (ur), *Language and Social Context*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
2. Bugarski, Ranko, 1975, *Lingvistika o čoveku*, Beograd: Prosveta.
3. Kocher, Margaret, 1967, »Second Person Pronouns in Serbo-Croatian«, *Language*, vol. 43, No. 3 (Part 1), Baltimore.
4. Labov, William, 1981, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
5. Levinson, Stephen, 1983, *Pragmatics*, Cambridge: CUP.

6. Radovanović, Milorad, 1979, *Sociolingvistika*, Beograd: BIGZ.
7. Zibreg, Ivona & Savić, Svenka, 1982, »Neki aspekti oslovljavanja u govoru dece predškolskog uzrasta«, *Prilozi proučavanju jezika*, No. 18, Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

DICHOTOMY OF ADDRESS SYSTEM

(The use of the T and V pronouns in the Sarajevo region)

Summary

This paper deals with the dichotomy of address system in Serbo-Croatian, namely the pattern of this system in the Sarajevo region. Research has been done on the use of T and V (singular) pronouns of address and the factors governing their usage. In collecting data questionnaire as well as personal observation have been used. In spite of the deficiency of this method some conclusions have been drawn referring to the most frequent usage pattern of these two pronouns. Although no generalization could be made, the basic functioning of the two pronouns of address are described.

1. Brown, Roger & Gilman, Albert, 1975, *The Pronouns of Power and Solidarity*, in: *Language and Social Context*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
2. Buzančić, Ranko, 1975, *Lingvistički o govornom području Bosne*, Zagreb: Matica hrvatska.
3. Kochar, Manoj, 1981, *Second Person Pronouns in Serbo-Croatian*, *Journal of South Slavic Linguistics*, vol. 1, No. 1, Part 1, Belgrade.
4. Labov, William, 1961, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
5. Levison, Stephen, 1982, *Pragmatics*, Cambridge: CUP, (2nd edn).